

Сұлтанғазы Г.Ж., *¹ Нұрбаев Ж.Е., ² Ерменбаева Г.К. ³

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Жошы ұлысын зерттеу жөніндегі ғылыми-зерттеу институты, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: g_sultangazy@kazguu.kz

²Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты, Астана қ., Қазақстан.

E-mail: zhaslannurbayev@gmail.com

³Ерменбаева Гүлжан Кәкімбекқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві, Астана қ., Қазақстан.

E-mail: gulshan23@bk.ru

ОТАРШЫЛДЫҚ КАПИТАЛИЗМ ҚҰРЫЛЫМДАРЫНДАҒЫ БАЙЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа

Соңғы жылдары байлар институтын ерекше әлеуметтік категория ретінде зерттеу отандық тарихнама дамуының контекстінде аса маңызды мәнге ие бола бастады. Бұл тақырыптың өзектілігінің артуына ықпал еткен факторлардың бірі – сталиндік репрессиялардың құрбандарына қатысты әділеттіліктің қалпына келтірілуі болды. Осы үдеріс барысында осы мәселеге тікелей қатысты бұрын қолжетімсіз болған мұрағаттық құжаттар құпиясыздандырылып, ғылыми айналымға енгізілді.

Мақаланың мақсаты – байларды ерекше қоғамдық тап ретінде даралаған факторларды анықтау. Зерттеу кезеңі ретінде ХІХ ғасырдың екінші жартысы алынған.

Зерттеудің эмпирикалық негізін Семей, Ақмола және Торғай облыстарына қатысты статистикалық шолулар мен естелік кітаптар құрайды. Бұл дереккөздер ғылыми тұрғыдан жоғары маңызға ие болып, қазақ халқының күнделікті тұрмысын қайта қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Аталған жинақтардағы материалдар көшпелі халықтың әлеуметтік ұйымдасуының ерекшеліктерін талдауға жол ашады.

Мақалада сандық деректер мен әлеуметтік-мәдени контексті салыстыру арқылы экономикалық көрсеткіштердің әлеуметтік құрылымдағы трансформацияларға және шаруашылық тәжірибелердің өзгеруіне қалай әсер еткені туралы түсінік беріледі.

Кілт сөздер: әлеуметтік құрылым; қазақ қоғамы; байлар институты; империялық және кеңестік модернизация, әлеуметтік жіктелу.

Алғыс айту: Жұмыс (ЖТН №АР23490445) гранттық қаржыландыру аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды.

Сұлтанғазы Г.Ж., ^{ID}*¹ Нұрбаев Ж.Е. ^{ID}² Ерменбаева Г.К. ^{ID}³

¹*кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Научный институт изучения улуса Джучи, г. Астана, Казахстан
e-mail: g_sultangazy@kazguu.kz*

²*кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Казахстанский институт стратегических исследований, г. Астана, Казахстан.
E-mail: zhaslannurbayev@gmail.com*

³*кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Архив Президента Республики Казахстан, г. Астана, Казахстан.
E-mail: gulshan23@bk.ru*

СОЦИАЛЬНАЯ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ БАЙСТВА В СТРУКТУРАХ КОЛОНИАЛЬНОГО КАПИТАЛИЗМА

Аннотация

В последние годы исследование института байства как особой социальной категории приобретает всё большую значимость в контексте развития отечественной историографии. Одним из факторов, способствующих актуализации этой темы, стало восстановление справедливости в отношении жертв сталинских репрессий, в процессе чего были рассекречены и введены в научный оборот ранее недоступные архивные документы, напрямую связанные с данным вопросом.

Целью статьи является выявление факторов, обусловивших отделение байства в особое общественное сословие. Хронологические рамки охватывают период второй половины XIX столетия.

Источниковедческой базой исследования стали статистические обзоры и памятные книжки, относящиеся к Семипалатинской, Акмолинской и Тургайской областям. Эти источники обладают высокой научной значимостью и позволяют реконструировать элементы повседневного быта казахского населения. Материалы из указанных сборников позволяют проанализировать тонкости социальной организации кочевников.

В статье на основе сопоставления количественных данных с социокультурным контекстом даётся представление о том, как экономические показатели влияли на трансформации в социальной структуре и изменениях в хозяйственных практиках.

Ключевые слова: социальная структура; казахское общество; институт байства; имперская и советская модернизация, социальная дифференциация.

Благодарность: Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках грантового финансирования (ИРН № AP23490445).

Sultangazy G. Zh., ¹ Nurbayev Zh. Ye., ² Yermenbayeva G. K.

¹*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi, Astana, Kazakhstan.*

E-mail: g_sultangazy@kazguu.kz

²*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Kazakhstan Institute for Strategic Studies, Academic Professor, Department of General Education Disciplines, Maqsut Naricbayev University, Astana, Kazakhstan.*

E-mail: zhaslannurbayev@gmail.com

³*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.*

E-mail: gulshan23@bk.ru

SOCIAL AND ECONOMIC REPRESENTATION OF BAIS IN THE STRUCTURES OF COLONIAL CAPITALISM

Abstract

In recent years, the study of the bai class as a distinct social category has gained increasing significance within the context of the development of domestic historiography. One of the factors contributing to the growing relevance of this topic has been the restoration of justice for the victims of Stalinist repressions, during which previously inaccessible archival documents directly related to this issue were declassified and introduced into academic circulation.

The aim of this article is to identify the factors that led to the emergence of the bai class as a separate social stratum. The chronological framework covers the period of the second half of the 19th century.

The empirical basis of the study includes statistical overviews and commemorative books related to the Semipalatinsk, Akmola, and Turgai regions. These sources are of high scholarly value and make it possible to reconstruct elements of the everyday life of the Kazakh population. The materials from these collections allow for an analysis of the intricacies of the nomadic social organization.

The article, based on a comparison of quantitative data with the sociocultural context, offers an understanding of how economic indicators influenced transformations in the social structure and changes in economic practices.

Keywords: social structure; Kazakh society; institute of bais; Imperial and Soviet modernization, social differentiation.

Acknowledgement: *The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN No. AP23490445) within the framework of grant funding.*

Кіріспе. Қазақ тарих ғылымында байларды қоғамның дербес әлеуметтік тобы ретінде қарастыру мәселесі біртіндеп маңызды зерттеу бағытына айнауда. Бұл қызығушылықтың артуына түрткі болған жайттардың бірі – сталиндік репрессия құрбандарын саяси тұрғыдан ақтау процесі және соған байланысты бұрын қолжетімсіз болған архив материалдарының жариялануы.

Көпес, бай, кәсіпкер, сауда дүкендерінің, өнеркәсіп орындарының желісін ұйымдастырушы, меценат, қайырымдылықпен де айналысушы – көп жағдайда осының бәрі бір адамның бейнесінде тоғысты. Сондықтан бұл әлеуметтік топқа деген зерттеушілік қызығушылық оның қоғамдағы орнын айқындап, көпестік сословиеге тән сапалық белгілерін нақтылауға мүмкіндік береді. 1980-жылдардың соңына дейін отандық тарихи ғылым көпестерге жеткілікті назар аудармай, олардың тарихын дербес зерттеу нысаны ретінде көп жағдайда елемей келді.

Көпестер – негізгі кәсіпкерлік сословиe ретінде әрдайым ғалымдардың назарын аударар қойған жоқ, ал капиталистік қатынастардың қалыптасуы мәселесі, негізінен, әлеуметтік-экономикалық құбылыстарды, пайда болған кәсіпорындарды зерттеу шеңберінде қарастырылды.

Қазақстандық тарихи ғылымда арнайы кешенді зерттеулердің болмауын ескере отырып, айта кетерлік жайт – Қазақстан аумағында буржуазияның қалыптасу ерекшеліктері, кәсіпкерлік қызмет пен көпестердің қоғамдық-саяси белсенділігі мәселесіне дореволюциялық та, қазіргі тарихнамада да белгілі бір деңгейде жүгінген.

Тарихи әдебиеттерде бай ұғымына қатысты түрліше түсіндірулер кездеседі: бай деп ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы экономикалық реформалар аясында пайда болған мал шаруашылығының иесі, саудагер немесе кәсіпкер аталды. Сонымен қатар, кез келген ауқатты адам да «бай» деп аталды. Сондықтан байлар мен басқа әлеуметтік топтар арасындағы функционалдық айырмашылықтарға қатысты ортақ көзқарас жоқ.

Көшпелі экономиканың Ресей империялық экономикалық жүйесіне интеграциялануы әлеуметтік байланыстардың табиғатын өзгертті және қазақ қоғамының әртүрлі объективті және субъективті белгілерге (мүлік, білім) қарай ұсақ топтарға бөлінуіне алып келді. Алайда әлеуметтік таптар арасындағы шекара әртүрлі себептермен бұлдырап жатты. Осыған байланысты байларды біртұтас стратум ретінде қарастыратын ортақ белгілерді анықтау қиындық туғызады.

Мақалада байлардың жеке әлеуметтік категория ретінде бөлініп шығуына әсер еткен факторларды анықтау көзделеді. Хронологиялық шеңбер – ХІХ ғасырдың екінші жартысы.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің дереккөздер базасын Семей, Ақмола және Торғай облыстарының «Естелік кітаптары» мен статистикалық шолулары құрайды. Бұл дереккөздер ғылыми құндылыққа ие және қазақтардың күнделікті өмірін қайта қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Естелік кітаптар көшпелі қоғамның әлеуметтік құрылымындағы нәзік тұстарды ашып көрсетеді. Статистикалық шолулар мен облыстарға жіберілген есептер қазақ халқының саны, мал басы, табысы мен салық салу жүйесі туралы ақпараттарды қамтиды.

Статистикалық деректерді талдау олардың әлеуметтік контекспен байланысын – яғни шаруашылық көрсеткіштердің қазақтардың әлеуметтік құрылымы мен шаруашылық жүргізу тәжірибесіндегі өзгерістерге қалай әсер еткенін – бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы зерттеушілердің еңбектері де пайдаланылды.

Осы мақалада негізгі әдіс ретінде тарихнамалық талдау қолданылды. Байлар мәселесінің салыстырмалы түрде жақында ғана өзектілікке ие болуына қарамастан, тарихнамада бұл тақырыпқа қатысты елеулі материал жинақтады. Бұл деректерді қайта ой елегінен өткізіп, ғылыми тұрғыда дұрыс қолдану қажет.

Нәтижелер. Әлеуметтік-экономикалық тарихты зерттеудегі маңызды мәселелердің бірі – отарлық кезеңдегі қазақ қоғамының құрылымында жана әлеуметтік категориялардың қалыптасуын анықтау. Байларды жеке әлеуметтік тап ретінде анықтаудағы қиындықтар, ең алдымен, қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық даму ерекшеліктерімен байланысты. Ұзақ уақыт бойы дала жағдайында «бай» ұғымы кез келген әлеуметтік қабатқа тән мүліктік сипат ретінде қолданылған. Бұл туралы Наурызбай З. [1], Потапов Л. [2], Артықбаев Ж. [3], Бекмаханов Е. [4: 341] еңбектерінде аталған.

Байлар сирек жағдайда дербес зерттеу нысаны ретінде қарастырылды. Соған қарамастан, бұл мәселе бір формада болса да, экономикалық және әлеуметтік-саяси тарихқа арналған еңбектерде қарастырылған. Көшпелі экономикаға қатысты зерттеулердің басталуы патшалық кезеңге тиесілі екені сөзсіз. Бұл кезеңдегі еңбектердің басым бөлігі патша әкімшілігінің өкілдерімен жазылған. Бұл еңбектерде авторлар экономика мен этнографияға қатысты кең ауқымды мәселелерді қарастырғанымен, терең теориялық талдау жасалмаған. Сонымен қатар, бұл еңбектердің көбісі қазақ даласын географиялық және этнографиялық зерттеулерге арналған. Соған қарамастан, отарлық авторлардың еңбектері құнды фактілік деректермен ерекшеленеді.

Экономика мәселелеріне алғаш назар аударған еңбектердің қатарына Колмогоров Г. [5: 35], Гагенмейстер Я. [6] жұмыстарын жатқызуға болады. Бұл еңбектердегі статистикалық деректер қазақ халқының демографиялық, экономикалық және әлеуметтік жағдайын, сондай-ақ оның шаруашылық құрылымының ерекшеліктерін талдауға негіз болады. Ерекше назар аударатын тұсы – авторлар сипаттаған көшпелілердің экономикалық мінез-құлығындағы үрдістердің нақты жағдайлармен сабақтас келуі. Мысалы, Г.Колмогоров көшпелілер арасында тасымалдау қызметтері мен кәсіпкерлік қабілеттердің дамуын атап өтеді. Жүк тасымалы үшін ақы «жүктің санына, уақытқа және жол жағдайына байланысты есептелетін, бұл орайда қырғыздар (қазақтар) қымбат бағалардың жағдайында әрдайым пайда көретін» деп жазады [5: 14].

XIX ғасырдың екінші жартысында ұлттық шет аймақтарға қызығушылық арта түсті. Бұл кезеңде аумақтық және экономикалық құрылым, меншік қатынастары, әлеуметтік стратификация туралы зерттеулер пайда бола бастады (А.Алекторов [7, с. 81], И.Добросмыслов [8], Г.Н. Потанин [9], А.А. Кауфман [10, 11], Г.К. Гинс [12]). Империялық тарихнамада XIX ғасыр реформалары нәтижесінде көшпелі қоғамның әлеуметтік құрылымындағы өзгерістерге арналған еңбектер болды (Мейер [13]; Гейнс [14]). Н.Коншин [15, 16], Т.Седельников [17] еңбектері аймақтық тарих, жер пайдалану және әлеуметтік топтарға арналған. Бұл авторлардың еңбектерінде ауыл шаруашылығының дамуы, мал шаруашылығының жағдайы және экономикалық дамудың жаңа формаларының қалыптасуы туралы құнды фактілік мәліметтер қамтылған.

И.Добросмысловтың қазақ ауылындағы экономикалық даму мен әлеуметтік жіктелудің динамикасын талдаған еңбектері ерекше қызығушылық тудырады [18]. Ол кәсіпкерлік дағдылардың біртіндеп қалыптасуын және ұжымдық шаруашылық формаларынан жеке шаруашылық жүргізу үлгісіне көшу үдерісін сипаттайды.

Ш.Уәлиханов [19], С. Бабажанов [20], Ә.Бөкейханов [21] еңбектері де маңызды, себебі олар қазақ қоғамындағы трансформациялық процестердің шынайы бейнесін дәл көрсете білді.

Кеңестік тарихнамада байларды әлеуметтік топ ретінде бағалауда әртүрлі көзқарастар болды. Бұл тұрғыда ең өзекті мәселе – байлар тап ретінде қалай және қашан пайда болды деген сұрақ еді. Кейбір зерттеушілер бұл топтың капиталистік қатынастарға қатысы жоқ деп есептеді (Төлебеков С. [22: 505], Зиманов С. [23: 96]). Ал Вяткин М. [24], Шахматов [25], Сүлейменов [26] сияқты ғалымдар байларды XIX ғасырдың ортасында ақшалай айырбас (тауар-ақша қатынастары) негізінде қалыптасқан жаңа әлеуметтік стратум ретінде қарастырды. Әрине, кеңестік тарихнамада бұл мәселе маркстік-лениндік парадигма аясында ғана қарастырылды.

Байларды анықтауда таптық айырмашылық қағидасы қолданылды. Критерийлер екі негізгі белгіден тұрды: ауқаттылық және кедейлерді қанау (жалдама еңбек пайдалану, өсімқорлық, сауда және өндірістік мекемелер ұстау және т.б.). Бұл – кулактарды анықтауда қолданылған өлшемдерге ұқсас болды. Алайда әлеуметтік өмір – күрделі және көпқырлы құбылыс, оны идеологиялық тұрғыдан жеңіл түрде көшіру мүмкін емес. Бұдан бөлек, кеңестік тарихнамада меншік қатынастарын анықтауда бірізділік болған жоқ, ал ол көшпелі қоғамдағы әлеуметтік жіктелуінің негізі болатын. Кейбір зерттеушілер “таптық жіктелу” мал иеленуге негізделген деп санаса [25], басқалары жер иеленуге байланысты болды деп есептеді [24].

Қазіргі тарихнама аясында әлеуметтік жіктелу және байларды дербес әлеуметтік категория ретінде бөліп көрсету мәселесі әлі де толық шешілген жоқ. Бұл бағыттағы ең ауқымды зерттеулер Н.Масановтың [27, 28, 29] еңбектерінде көрініс тапқан. Онда әлеуметтік-экономикалық контекст арқылы күрделі әлеуметтік байланыстар жүйесі талданады. Оның пікірінше, «өндірістік қатынастар жүйесін талдау ... мүліктік жіктелу мен қоғамның әлеуметтік-экономикалық жіктелу үдерісі өндірістің өз ішінде объективті түрде туындап, таптық құрылымның дамуына табиғи түрде жол ашты» [29: 200]. Бұл дегеніміз, мүліктік жіктелу мен әлеуметтік поляризация – кез келген қоғамның экономикалық дамуы барысында орын алатын заңды үдеріс. Алайда бұл орайда шаруашылық жүргізу ерекшеліктерін де ескеру қажет: әлеуметтік жағдай тәжірибе, білім және малмен қамтамасыз етілу деңгейіне

байланысты болды. «Соның нәтижесінде, көшпелі қоғамдағы малмен қамтамасыз етілу дәрежесіне қарай жіктелу әмбебап әрі тұрақты сипатқа ие болып, басым парадигма ретінде қызмет етті» [29: 202].

Зерттеуші Ж.Әбілхожин [29] 1920-1930 жылдардағы саяси үдерістер қоғамның әлеуметтік құрылымына елеулі өзгерістер енгізгенін атап көрсетеді. Кеңестік билік қоғамды біртекті етуге ұмтылып, кәсіпкерлік қабілеті бар адамдарды – байлар деп аталатын әлеуметтік топты – жойып жіберді.

С.Жакишева өзінің түпнұсқалық әдістемесі негізінде «бай-жартылай феодал» категориясына жатқызылып, шамамен 800 000 адамның кәмпескелеу ұшырағанын көрсетеді [30, 31]. Қазақ ауылында мұндай көлемде ауқатты немесе бай шаруашылықтар қалыптасуы үшін экономикалық жағдай қолайлы болмаған. Демек, бұл жерде кеңестік билікке наразылық танытқан немесе оның саяси қарсыластарына жанашырлық танытқандарға қарсы бағытталған саяси акция туралы айтуға болады.

Осылайша, XIX ғасырдың екінші жартысындағы реформаларға дейінгі қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымы тұрақты әлеуметтік байланыстармен сипатталды. Туыстық және әлеуметтік қатынастар әлеуметтік тәртіп пен өзара қарым-қатынастың өзгеріссіз жүйесін құрады. Егер қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын Дюркгейм социологиясы тұрғысынан қарастырсақ, ол қоғам мүшелеріне мәжбүрлеуші күшке ие «әлеуметтік факт» ретінде көрінеді [32]. Жазылмаған мінез-құлық ережелері, топтар арасындағы өтудің шарттары қазақ өмірін реттеп отырды. Әлеуметтік жіктелуі көбіне бедел мен абыройға негізделді. Әрине, мүліктік жағдай жеке адамның стратификациядағы орнын анықтауда маңызды болған, алайда қазақтардың әлеуметтік иерархия бойынша жоғары көтерілуінде шешуші рөлді абырой мен бедел атқарған. Мұны, ең алдымен, ауыз әдебиеті (аңыздар, жырлар, ертегілер) арқылы жеткен деректер растайды.

Талқылау. Көшпелі емес мәдениеттерде бір әлеуметтік қабаттан екіншісіне өту көбіне материалдық базаға немесе билікке ие болуға байланысты болған. Ал қазақтардың көшпелі қоғамында жеке тұлғаның әлеуметтік иерархиядағы орнын анықтауда шешуші фактор – бедел, яғни жеке тұлға ретінде мойындалуы мен құрметке ие болуы болды.

Көшпелі шаруашылық түрі табиғи-климаттық жағдайларға жоғары деңгейде тәуелділікпен сипатталды; сондықтан көшпенді кезекті жұт немесе эпизоотия салдарынан байлығынан айырылып қалуы мүмкін еді. Сол себепті байлықтың мағынасы материалдық емес, ең алдымен рухани мәнде сакрализацияланды.

Осыған байланысты, мал басының көлемі әлеуметтік мәртебеге тікелей әсер етпейтін. Сонымен қатар, өндірістің басым формасы – ұжымдық еңбек болғанын ескеру қажет, мұнда артық өнімнің бөлінуі жеке меншікке емес, ру деңгейінде жүзеге асқан.

Қазақ қоғамы өзінің ішкі ерекшеліктерін ескере отырып, экономикалық және дәстүрлі факторларға негізделген әлеуметтік құрылымды қалыптастырды. Бірнеше ғасырлар бойы тұрақты және қайталанатын әлеуметтік байланыс формалары байқалды. Жоғарыда айтылған тарихи оқиғаларға дейін қоғам құрылымы біртекті болды. Ол өзінің ішкі функцияларын атқару қажеттілігіне сай бөлінді, бұл әлеуметтік тәртіпті сақтауға және тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған. Мысалы, билердің негізгі қызметі – көшпелі шаруашылықпен айналысу болған. Сонымен қатар, олар сот қызметін атқарған интеллектуалдық стратум өкілдері болды. Зерттеуші Ж.Мәжітова [33] билік институтын сипаттай отырып: «көшпелі қауымның тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін әкімшілік, сот, әскери және өзге де қызметтерді атқарған институт» деп жазады [33]. Бұл сипаттама бидің кәсіби қызметін айқындайды.

Батырларға қатысты жағдай да ұқсас. Теориялық дереккөздерге сүйене отырып, батырлықты құрметті, еңбегімен алынған атақ немесе әскери кәсіби категория ретінде анықтауға болады. Батырлық көбіне жай шаруалардан бастап, хан-сұлтандарға дейін берілетін мәртебе ретінде сипатталады. Мысалы, Хан Тәуке мен Сұлтан Бараққа да батыр атағы берілген. Осылайша, батырлар – талантты әрі беделді әскери элита тобының өкілдері болды.

Ең ірі және барлық басқа әлеуметтік топтарды біріктіретін – шаруа тобы. Алайда, жазба деректерде бұл топтың қызметтік ерекшеліктері мен ортақ белгілерін толық сипаттауға жеткілікті мәліметтер аз.

Осылайша, тарихнамалық талдау негізінде XVIII ғасырға дейінгі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымында байлар жеке әлеуметтік стратум ретінде бөлінбегенін айтуға болады. Бай – әлеуметтік мәртебесіне қарамастан көшпендінің материалдық жағдайының сипаттамасы болды. Материалдық табыс көшпендіге саяси функциясы бар тұрақты қоғамдық орынды қамтамасыз ете алмады. Біріншіден, көшпелі өмір жағдайында және капитал жинақтаудың шектеулі мүмкіндіктерінде материалдық ауқат көбіне адамның кәсіпкерлік қабілетінің немесе еңбегінің нәтижесі болмады. Кедейлік те көбінесе табиғи апаттармен (жұттар мен мал індеттерімен) байланысты туындаған. Демек, материалдық жетістік – тұрақты әрі әлеуметтік мәртебені кепілдендіретін құндылық бола алған жоқ. Екіншіден, әлеуметтік тәртіп пен топтардың иерархиядағы орны тектік шығу тегі мен руға қатыстылығына негізделді. Саяси ықпал деңгейі материалдық байлықпен байланысты болмады: мысалы, кедей сұлтан бай шаруадан ықпалдырақ болуы мүмкін еді.

Дәстүрлі әлеуметтік құрылым XIX ғасырдың екінші жартысында әкімшілік және экономикалық реформалар жүзеге асырылған кезде өзгере бастады. Тиісінше, байлардың жеке институт ретінде қалыптасуына ықпал еткен факторлар жаңа экономикалық шындықпен және жаңа әлеуметтік қатынастар формасымен байланысты болды.

Империяны жаңғырту тек саяси құрылымға ғана емес, әкімшілік құрылымға тікелей әсер етумен қатар, бірқатар экономикалық сипаттағы шараларды да қамтыды. Отарлық әкімшіліктің жүргізген бірқатар шаралары шартты түрде «экономикалық бағдарлама» ретінде аталып, көшпелі өмірдің барлық салаларына әсер етті. Қостанай және Торғай уездерінің мысалында аймақтық ерекшеліктерді ескере отырып, экономикалық белсенділікті арттыруға бағытталған нақты шаралар қалай жүзеге асырылғанын байқауға болады. XIX ғасырдың 1890-жылдары А.Кауфман [11] жүргізген уездік зерттеулер негізінде бұл аймақтардың даму болашағы анықталды. Бірінші кезекте саудалық мал шаруашылығын дамыту көзделді. Жоғарыда аталған уездерде (1-кесте) 1880-1900 жылдар аралығында мал шаруашылығы мынадай жағдайға ие болды:

1-кесте. Торғай және Қостанай уездеріндегі мал шаруашылығының жағдайы

Уездер	1880	1890	1900
Торғай	483.965	781.474	580.342
Қостанай	1.330.585	1.086.891	755.586

Ескерту: [11] Әдебиеттердегі мәліметтерге сәйкес авторлар құрастырған

Кестеде көрсетілген мәліметтерге сүйенсек, Торғай облысында 20 жыл ішінде мал саны 100 000-ға да жетпейтін аздаған өсімді көрсетеді. Ал Қостанай уезінде керісінше, мал басының азаюы байқалады. Бұл жағдай, ең алдымен, орыс шаруаларының аймаққа жаппай қоныс аударуымен байланысты. Бұл кезеңде табиғи және механикалық халық өсімі қатар жүріп жатқанын да ескеру қажет. Осыған байланысты әлеуметтік жіктелу айқындала түсіп, әлеуметтік қатынастардың сипаты өзгерді. Мәселен, 1896 жылғы Ф.Щербина экспедициясының деректері бойынша, Қостанай уезінде шаруашылықтардың 52,9%-ы небәрі 1-ден 5 басқа дейін мал ұстаған. Бұл – кедей, мал күші аз шаруа қожалықтары еді. Сол уақытта барлық шаруашылықтардың 9%-ын ғана құраған ауқатты шаруашылықтар барлық малдың 47,9%-ына ие болған [34: 12].

Көшпелі шаруашылықтан түскен табыс дала адамының өмір сүруі үшін жеткіліксіз болды. Төмендегі 2-кестеде қазақ шаруашылықтарындағы мал санының динамикасы көрсетілген. Мұнда ірі қара мал да енгізілген, бұл көш жолдарының қысқарғанын, өйткені сиырлар ұзақ көшке бейім емес екенін аңғартады. Сонымен қатар, мал саны тұрақсыз болғаны және оның біртіндеп азайып келе жатқаны байқалады.

2-кесте. Қазақ шаруашылықтарындағы мал басы саны

Жыл	Түйе	Жылқы	Ірі қара	Ұсақ мал
1885	68 686	475 200	186 612	2 420 610
1886	67 438	482 294	193 626	2 309 023
1887	58 500	441 613	198 905	1 964 213
1888	62 319	447 789	203 756	2 011 170
1889	62 319	451 259	202 993	2 049 343
1890	61 597	508 266	229 182	2 018 839
1892	58 499	460 269	210 149	1 936 771
Ескерту: [26] Әдебиеттер деректері негізінде авторлар құрастырған				

Екіншіден, қазақтар арасында егіншіліктің дамуы, бірақ бұл көбінесе шаруалар есебінен жүрді. Қазақтар бұрыннан егіншілікті қосымша шаруашылық ретінде жүргізген. Мысалы, 1875-1882 жылдар аралығында, яғни орыс қоныстанушыларының жаппай көшіп келуінен бұрын, қазақ шаруашылықтарындағы егістік көлемі 17 мыңнан 44 мың десятинаға дейін артты. А.Кауфманның мәліметіне қарағанда, мұндай өсім кейін қоныстанушылар тығыз орналасқан болыстарда байқалмаған [11].

Орыс шаруалары санының артуы және жайылымдардың қысқаруына байланысты, Қостанай уезіндегі қазақтар арасында егіншілік рөлі арта түсті. А.А. Кауфман былай дейді: «Қостанай уезінде бірнеше болыс бар, онда бір киіз үйге шаққандағы орташа егіс көлемі бір десятинадан да аз (0,7-0,8 десятина); бұларға оңтүстік-шығыстағы Жетіқара, Аманқарағай және солтүстік-шығыстағы Кіпі-Аралы, Мендіғара, Обаған болыстары жатады. Ал Кұмақ, Дамбар және Қарабалық болыстары – уездің батыс шекарасына жақын орналасқан және бұл жерлерде халықтың барлығы дерлік жер жыртып, егіншілік жалпы шаруашылықта маңызды рөл атқарады» [11].

Үшіншіден, сауданың дамуы. Көшпелі шаруашылық сөзсіз негізгі табыс көзі болды. Экономикалық мәртебесін сақтау үшін байлар мал шаруашылығын, егіншілікті және сауданы біріктіріп жүргізді. К.Гинс өзінің бір сапарында мынадай қызықты жазбалар қалдырған: «10 шілде күні біз Іле аңғарына қайтпақ болдық, бірақ бұрын шыққан қоныстан 60 шақырым шығысқа қарай жылжи отырып, жолда біз көшпелі жәрмеңкеге тап болдық. Жәрмеңке шағын, бір көшенің бойымен ғана орналасқан. Екі жағында қатар-қатар 20-25 киіз үй дүкенге айналған. Қазақ тұрмысында қажеттінің бәрі бар. Ортада екі түсті тумен белгі қойылған. Бір үйде гармошка тартылып жатты. Басқа бір үйде Тараншы “ашхана” ұйымдастырып, пельмендерді бір тиыннан сатып жатты» [12]. Мысалы, Қостанайда жыл сайын екі жәрмеңке – Покров және Петр жәрмеңкелері өткізіліп, Қостанай және Торғай уездерінің экономикасында маңызды рөл атқарған.

Этнограф, қоғам қайраткері Н.Коншин ХХ ғасыр басындағы қазақ байының типтік бейнесін былай сипаттайды: «Құрманғали – бойшаң, бай ақсақалға тән байсалды сөзі мен мінезі бар қазақ. Ол – көреген адам, менің келуім оған еш әсер етпеді. Қазақтардан оның бірнеше жүз жылқысы мен қойы бар екенін естідім, бірақ Құрманғалидың өзі қанша сұрасам да, тек жымыып, жүзден артық жылқысы да, қойы да жоқ екенін қайталап айта берді. Қазақ даласында ол 3 десятина бидай, 1 десятина сұлы егеді. Ол бұрын саудамен де айналысқан: Өскеменнен мата тауарларын сатып алып, оларды далада қойға айырбастап, қойларын ірі мал саудагерлеріне өткізген» [15: 33].

Бұған дейін атап өткендей, ауқатты шаруашылықтар мал шаруашылығы, егіншілік және саудаға қатар сүйенді. Мысалы, 1895 жылы бай Н.Құлюковтың 360 жылқысы, 46 сиыры, 100 қойы және 30 десятина егіні болған. М.Қылышбаевтың – 140 жылқысы, 15 сиыры, 103 қойы және 29 десятина егіні; Д.Тақышиннің – 98 жылқысы, 16 сиыры, 103 қойы және 10 десятина; О.Қосановтың – 110 жылқысы, 30 сиыры, 300 қойы және 15 десятина егіні болған [34: 25].

Көшпендінің қаржылық жағдайы табыс көздерінің әртүрлілігіне қарамастан, негізінен мал санына байланысты анықталды. Отарлық кезеңнің деректеріне сүйенсек, бай және ауқатты шаруашылықтардың жалпы мал санына шаққандағы үлесі көрсетілген. Қоныстандыру басқармасының статистикасы бойынша, ХХ ғасыр басында Семей облысының Павлодар уезінде 12 500 кедей шаруашылық 63 500 жылқыға, ал небәрі 800 бай шаруашылық 172 700 жылқыға ие болған. Көкшетау мен Қостанай уездеріндегі ұсақ және ірі байлардың шаруашылықтары жалпы шаруашылықтардың 7,7-11,1%-ын құраса да, олар барлық жылқының – 47,7%, ірі қараның – 22%, ұсақ малдың – 34,5%-ын иеленген. Омбы уезіндегі кедей және орта шаруашылықтар (84%) қалған 16% бай шаруашылықтармен бірдей мал басына ие болған [26: 125].

Байлар, әсіресе капиталистік қатынастар жылдам дамыған аймақтарда, саудамен көбірек айналысты. Сондықтан жалдама еңбекті пайдаланатын бай шаруашылықтарының үлесі жоғары болды: Ақтөбе уезінде – 96,2%, Петропавл уезінде – 88,7%, Қостанай уезінде – 87,8% және т.б. [26: 86].

ХІХ ғасырдың екінші жартысында күнделікті деңгейде байлықты сауда немесе өсімқорлық арқылы жинаған «жаңа бай» бейнесі қалыптасты. Дала тұрғындарының тілдік қолданысына саудамен айналысқан немесе дәулетке ие болған қазақтарды атауға арналған жаңа терминдер енді. Мәселен, көшпелі сауданы кәсіп қылғандарды «ұзын-қоржын» деп атаған, себебі олар тауарларын киізден не кілемнен тігілген ұзын қоржындарда алып жүрген. Сондай-ақ «арбашы», «сабын-шабық» атаулары да кең таралған болатын [23: 250].

Семей облысы бойынша статистикалық шолуларда қазақ саудагерлері туралы мынадай мәліметтер келтіріледі: «Қалаларда, қоныстарда және көшпелі қырғыздар арасында мал шаруашылығымен айналысқан «алыпсатарлар» мен «саудагерлер» тұрады. Біріншілері мал мен мал өнімдерін мануфактуралық және өзге де тауарларға айырбастап, бұл үшін арбасымен далада үнемі жүреді. Екіншілері мал иесі көшпенділерге қарызға ақша беріп, белгілі уақыт өткен соң оны мүйізді ірі қара, жылқы және қой, сондай-ақ шикізат және жартылай өңделген өнімдер түрінде қайтарып алады» [35: 250].

Алыпсатарлар жеке әлеуметтік категория ретінде Қазақстан мен Ресей арасындағы сауда байланысының артуы, ресейлік нарықтарда қазақ малы мен шикізатына сұраныстың өсуімен байланысты пайда болды. Алыпсатарлардың делдалдығы арқасында мал мен шикізат шағын партиялармен Қазақстанның ең шалғай аймақтарынан жиналып, станицалар мен қалалардың базарларында шоғырланды. Одан әрі ол ірі мал саудагерлерінің қолына өтіп, Ресей нарығына жөнелтілетін. Мысалы, Румянцев комиссиясы Жетісу облысындағы алыпсатарлардың сауда әдістерін сипаттап: «Алыпсатарлардың көпшілігі уездегі қазақтардан малды аз мөлшерде сатып алып, Верный қаласында, Қарқаралы жәрмеңкесінде, Зайцев селосында және басқа базарларда қайта өткізетін ұсақ саудагерлерден құралған» деп жазды. Ірі базарлар мен жәрмеңкелерде, айырбас алаңдарында алыпсатарлардың басым бөлігі малды шағын партиялармен жергілікті қазақтардан сатып алып, оны ірі мал саудагерлеріне өткізген. Олардың көпшілігі ұсақ саудагерлер болатын [36: 186].

А.Добросмыслов олардың жай-күйін: «Қолдарында 50-100 рубль көлемінде айналым капиталы бар, олар тек малды сатып алып, сатумен күн көрді, кейде әр малдан небәрі 20-30 тиын пайдаға қанағат етті» деп сипаттаған. ХІХ ғасырдың соңы – ХХ ғасырдың басындағы қазақ жер пайдалануы жөніндегі комиссиялар да алыпсатарлардың капитал көлемінің шағын екеніне назар аударған. Мәселен, Ақмола облыстық комиссиясы: «Алыпсатардың мал, тері, жүнді қайта сату, сондай-ақ мал айырбасы арқылы табатын пайдасы өте құбылмалы, 10-нан 60 рубльге дейін жетіп, орта есеппен 33 рубль құрады. Олар өз қаражатымен де, қарызға алған ақшамен де жұмыс істейді, айналымда 100-ден 300 рубльге дейін қаржысы болады» деп жазды [36: 272].

Қазақстан қалаларының базарларында әрекет еткен мал алыпсатарларының көптігін базарбашылардың «журналдарында» тіркелген сан алуан мысалдар дәлелдейді. Мәселен, 1860 жылдың 20 маусымында Жабын руынан шыққан қазақ Туатаевтың Б.Т. бөлімшесіндегі өкілі

Орынбор базарбашысына Дұртқарын руынан шыққан қазақ Мызыловтың К.П. бөлімшесіндегі өкіліне шағымданған. Оның айтуынша, соңғысы онымен бірге қырғыз қойларын сатып алып, оларды қайта сату барысында түскен 12 күміс рубльді жасырған. Базарбашының шешімі бойынша дау қырғыздың халықтық әдет-ғұрпы негізінде шешіліп, шағымданушыға 6 күміс рубль өтемақы берілген. Тағы бір мысал: 1861 жылдың 22 маусымында Арғын руынан шыққан қазақ Қаралық бөлімшесінің Б.Т. өкілі Троицк айырбас алаңының базарбашысына сол рудың Черкіш бөлімшесінің И.А. есімді өкіліне шағым түсірген. Шағымда ол: «Сатып алынған 15 қойдан түскен пайданы бірге сатуға келістік, алайда И.А. кейін келісімді мойындамай, қойларды өзі ғана сатып алдым деді» деп көрсеткен. Базарбашының шешімі бойынша пайда екіге тең бөлінген [37: 135-146].

XIX ғасырдың екінші жартысында және XX ғасырдың басында ресейлік нарықтағы сұраныс өсуіне байланысты мал мен шикізатты ірі ресейлік саудагерлерге қайта сатумен айналысатын қазақ делдалдарының саны арта түсті. Мысалы, 1909 жылы Семей уезінде 1084 қазақ саудагерінің 265-і алыпсатар болды. 1902 жылы Омбы уезінде 889 қазақ саудагерінің 290-ы, ал Қостанай уезінде 802 саудагердің 377-сі алыпсатар болған. Ақмола облысына қарасты Петропавл уезінде олардың үлесі ерекше жоғары болды: 1903 жылы 523 саудагердің 374-і, яғни 71,4%-ы алыпсатарлар еді. Бұл жағдай уездің Сібір темір жолына жақындығымен түсіндіріледі [38: 209].

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы қазақ саудагерлерінің негізгі бөлігін «көпестер» деп аталған дәулетті топ құрады. Саудагерлер, прасолдар мен алыпсатарлар секілді ұлттық сауда буржуазиясының төменгі қабатын құрады. Олардың сауда операциялары сан алуан болды. Қазақстан толықтай Ресейге қосылғанға дейін, яғни ортаазиялық саудагерлер үстемдік еткен кезеңде, тіпті орыс көпестері де көбіне ортаазиялық тауарларды таратуды жөн санаған кезде, қазақ саудагерлері хандықтардан тауар әкеліп, оларды ресейлік бұйымдарға айырбастайтын. 1851 жылы Кіші Орданың шығыс бөлігінің сұлтан-билеушісі: «Жаппас руының қазақтары Бухара, Ташкент және басқа ортаазиялық иеліктерден тауарлар: бөз, маталар, көрпелер, тіпті жібек бұйымдар мен жемістер әкеледі, ал ол жаққа темір, мыс және орыс тауарлары: шұға, сәтен, коленкор, плис апарды» деп хабарлаған. Саудагерлердің көпшілігі далада көшпелі саудамен айналысып, тауарды ірі көпестерден сатып алған немесе қарызға алған, ал Қазақстанда банктер ашылғаннан кейін оларды вексель бойынша алған. «Қазақ жер пайдалану материалдарында» бұл топтың қызметі: «Саудагерлер қалада тауарларды сатып алады немесе қарызға алады да, оларды далаға апарып, ақшалай сатады немесе малға, шикізатқа айырбастайды» деп сипатталған [35: 56].

Осылайша жинаған қаражат арқылы ұсақ қазақ саудагерлері қалаларға қоныстанып, тұрақты сауда орындарын аша бастады. XIX ғасыр зерттеушісі И.Крафт: «Қазақ арасында өсімқорлық кең тараған. Онымен барлық дәулетті адамдар айналысады. Бұл құбылыс ашық жүріп, халықтың әл-ауқатын азайтып, жеке тұлғалардың мол байлыққа кенелуіне жол ашты» деп жазды [39: 216].

Саудадағы кәсіби делдалдардың маңызды тобы – маклерлер болды. Қазақстанда оларды «маклак» немесе «прасол» деп атады. Өз кезегінде маклерлер кәсіби делдалдардың елеулі санатын құрады және базарлардағы мәмілелерде ақыға негізделген делдалдық қызмет көрсетті. Қазақстанда оларды маклак немесе прасол деп атады, әрі олар мал мен мал шаруашылығы өнімдерін сатып алу-сатуда маманданған болатын. Маклерлік қызмет топтық та, жеке де түрде жүзеге асырылды. Топтық сауда барысында бірнеше маклер бірігіп, малдың бағасын қолдан қымбаттатып, нәтижесінде сатушы оларға 15-20 тиын мөлшерінде комиссия төлеуге мәжбүр болған. Ал жеке жағдайда маклерлер қазақ және орыс тараптары арасында тілмаш әрі делдал рөлін атқарып, келісімнің жасалуына көмектескен. Мұндай қызметтері үшін олар айтарлықтай жоғары сыйақы алып, кейде бір мәміледен 50 тиынға дейін табыс табатын.

Делдалдық рөлді мойнына алған маклер сауда барысында сатып алушыға сатушының атынан шын сұраған бағадан әлдеқайда жоғары бағаны айтса, сатушыға керісінше, сатып алушы ұсынғаннан төмен бағаны жеткізген. Екі тарап мәмілеге келген соң, маклер жасалған сауданы

базарбашыға тіркеп, өзінің делдалдық қызметі үшін белгіленген ақыны алған. Топтық маклерлікте олардың әрқайсысы 15-20 тиыннан алса, жеке жағдайда бір мәміледен 50 тиынға дейін табыс табатын. Далада қойдың орташа бағасы 1 рубльден 1 рубль 50 тиынға дейін болғанын ескерсек, мұндай делдалдық айтарлықтай қымбатқа түскен. Добромыслов өзінің Торғай облысына қатысты еңбектерінде маклерлерді «дала тарантулалары» деп атаған [40: 83].

XIX ғасырдың соңында тіпті шағын елді мекендерде ондаған адам маклерлікпен айналысқан. Мысалы, Иргиз қаласында олардың саны 70-ке жеткен, оның 32-сі қазақтар еді. Базарбашылардың «журналдарында» маклерлердің әрекеттеріне байланысты даулар жиі тіркелген. Кеңестік зерттеуші Т.Литвинова 1860 жылғы шағымды мысалға келтіреді: қазақ Қадырбай руынан шыққан адам маклерлік ақы үшін дауласып, базарбашы талап етілген соманы едәуір қысқартқан [37: 139].

Сауда керуендерін ілесіп жүру қазақтар сұранысқа ие болған тағы бір сала еді. Азия бағытындағы сауда ең алдымен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысты бірқатар міндеттерді шешуді талап етті. Бұл тек көпестердің ғана емес, олардың әкелген тауарларының да сақтығына қатысты болды. Тауарды тасымалдау барысында да, керуенге ілескен көпестер мен адамдардың өміріне де қауіп төндіретін ықтимал қатерлер әрқашан орын алды. Сауда экспедициялары жүретін бағыттар жиі қарақшылық топтардың шабуылына ұшырап отырды.

«Ирбит жәрмеңкелік парақшасында» көптеген қазақтардың Ақмола мен Петропавл арасында тауар тасуға жалданып жұмыс істегені жөнінде хабарланады. Онда: «Ақмоладан Ташкентке дейінгі тауар тасымалы түгелдей дерлік қырғыздардың қолында. Жүк иелері қазақтар арқылы жеткізуді өте қолайсыз деп санайды, себебі қазақтар Ташкентке жеткізуге уәделесіп, ақысының бір бөлігін алдын ала алып, сол қаржыға түйе сатып алып, бұрынғы қарыздарын өтеп, отбасыларын өздерінің жоқтығы кезінде қажеттінің бәрімен қамтамасыз етеді» делінген. Зерттеушілер В.З. Галиев пен С.Ф. Мажитов атап өткендей, көпестік керуендерге шабуыл жасау Қазақ даласында дәстүрлі құбылысқа айналған. Мәселен, 1830-жылдары Сібір шекаралық сызығында 20 ташкенттік қазан көпесі Мұхтар Мұхаррамовтың бұйрықшысында жүрген татар Ғайит Халитовты тонап, оның 415 қойын, 4 түйесін және бір жылқысын тартып алып, өзін тұтқынға әкеткен. Бұл оқиға шөмекей ауылы маңында сауда жүргізу кезінде орын алған [41: 204].

Осыған байланысты қорғау мен күзет қызметін ұйымдастыру қажеттігі туындады. Мұндай міндетті жер жағдайын жақсы білетін қазақтардың атқаруы тиімді деп есептелді. Петропавл Орта Азия хандықтарымен және Қытаймен сауданың орталығына айналды. Орта Азиядан солтүстік өңірлерге өтетін негізгі сауда жолы Ақмола мен Петропавл арқылы жүрген. Сонымен қатар бірнеше қосымша бағыттар болған: Атбасар арқылы Пресногорьков бекінісіне; Сузақ пен Сарысу арқылы Атбасардан Троицкіге дейін; Әулиеата, Шу өзені бойымен Балқаш көлінің батыс жағалауы арқылы Ақмолаға; сондай-ақ Қарқаралы арқылы Павлодарға дейін. Маршруттарды ұйымдастыру мен олардың қауіпсіз өтуі көбіне қазачествомен қатар қазақ кәсіпкерлерінің қолында болды.

Мысалы, Ташкенттен Ақмолаға дейінгі толық жолға бір түйеге төленетін ақы 13-тен 20 рубльге дейін бағаланған. Керуен бұл жолды 45-тен 60 күнге дейін жүріп өткен. Тауар тасымалының негізгі құралы арбалар болған. Жүкті жеткізу құны маусымға байланысты өзгеріп, пұт үшін 25-тен 45 тиынға дейін жеткен. Қазақ кәсіпкерлері әдетте тасымалды ішкі аймақтарда жүзеге асырған. Ф.Усовтың мәліметінше, олар жылына 80 мың пұтқа дейін тауар тасымалдаған [42: 58].

Сауда-саттықты дамыту және қазақтардан сауда сосоловиясын қалыптастыру саяси шешімдер мен экономикалық іс-шаралар кешенін қамтитын жаңғырту процестерімен байланысты болды. Нәтижесінде Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық құрылымының өзгеруі және жаңа әлеуметтік категориялардың қалыптасуы болды. Сауда-саттық ұлттық буржуазиясы капитал көлеміне және сауда көлеміне байланысты әр түрлі топтарда ұсынылды. Жиналған материалға сүйене отырып, сауда операцияларына жәрдемдесу бойынша қызметтер көрсеткен алыпсатарлар, маклактар, саудагерлер мен бірқатар топтарды бөліп көрсетуге

болады. Осы кезеңде алыпсатарлар сияқты топ құрылды, бұл қазақ тілінен аударғанда сатушы-делдалдар дегенді білдіреді. Бұл байдың Ресейдің орталық провинцияларында дала тауарларына: малға, мал шикізатына деген үлкен сұранысқа ілесе алмауына байланысты болды. Олар, шын мәнінде, Қазақстанның ең шалғай аудандарынан ресейлік мал сатушыларға мал жеткізіп, делдалдар рөлін атқарды. Саудагерлер тауарларды тасымалдаушылардың бір түрі және сонымен бірге оларды сатушылар болды. Осындай қызметке байланысты бастапқы капиталға ие бола отырып, олар қалада әртүрлі сауда кәсіпорындарының желісін құрды. Осылайша, біртіндеп мұндай саудагерлер айналымдар соншалықты үлкен болмаса да, 1-ші және 2-ші гильдияға кіре бастады. Бірақ өткен ғасырдың басында қазақтардың саудаға қатысуы айтарлықтай өсті. Соған қарамастан, олар негізінен саудагерлер, делдалдар, алыпсатарлар қатарын толықтырды. Сауда заты көбінесе мал болғандықтан, мал табынына иелік ететін қазақ бай империяның орталық аймақтарына тауар жеткізудің арқасында қомақты ақша жинады. Осылайша, қазақтарды саудаға тарту, маңызды экономикалық орталықтарға айналған жәрмеңкелерге қатысу арқылы әлеуметтік трансформация орын алды. Атап айтқанда, Омбы, Петропавл және басқа қалалардағы жәрмеңкелер Сібір мен қазақ бай адамдарының саудасы үшін қолайлы жағдайларды қамтамасыз етті. Бай мал және мал шаруашылығы өнімдерінің саудасына белсенді қатысты, бұл қалалық және ауылдық аудандар арасындағы сауда-экономикалық байланыстардың қалыптасуына ықпал етті.

Қазақ байлары тауар операцияларында делдалдық және капиталды жинақтау арқылы сауданы игерді. Бастапқы кезеңде қазақтар ірі көпестер үйлері мен көшпелі шаруашылықтар арасындағы тауар айналымына қатысқан приказшылар немесе ұсақ саудагерлер ретінде әрекет етті. Тапсырыс берушілер тауарларды жеткізуге, Қазақ даласында сатуға және қарыздарды жинауға жауапты болды, біртіндеп тәжірибе жинақтап, операцияларын кеңейтті. Саудасаттықтың бұл тәсілі капиталдың тез өсуіне және аймақтың экономикалық өміріне әсерін қамтамасыз етті. Әсіресе Қазақстанмен шекаралас аудандарда тауар айналымының өсуімен қазақ кәсіпкерлері жергілікті экономиканың дамуына белсенді қатыса бастады. Олар жинақталған қаражатты сауда операциялары мен өсімқорлық операцияларды кеңейтуге жұмсады, бұл айтарлықтай пайда әкелді. Бірте-бірте қазақ бай ірі мәмілелерге қосыла бастады, делдал ретінде ғана емес, сонымен қатар өзінің сауда кәсіпорындарын басқара бастады. Қазақ бай мал шаруашылығы өнімдерін зауыттық бұйымдар мен басқа да өнеркәсіптік тауарларға айырбастау үшін негізгі тауар ретінде пайдаланды, бұл олардың жәрмеңке саудасына интеграциялануына ықпал етті. Негізгі назар Ресейде және шетелде өндірілетін тауарларға жергілікті өнімдерді (тері, ет, жүн) айырбастауға аударылды. Бұл қазақ байларының экономикалық жағдайын нығайтып қана қоймай, өңірлер арасындағы тауар алмасуды дамытуға да септігін тигізді. Осылайша, өзгерген әлеуметтік-экономикалық жағдайда қазақ саудагерлерінің қалыптасуы объективті және заңды процесс болды. Ресей экономикасына интеграция дәстүрлі экономиканы өзгертуді талап етті. Әлеуметтік топтардан қызметі жаңа экономикалық шындыққа сәйкес келетін жаңа таптар ерекшелене бастады.

Қазақ көпестерінің қалыптасуы Ресейдің еуропалық бөлігінен әртүрлі әлеуметтік топтардың өкілдерінің көші-қоны нәтижесінде де, жергілікті халық есебінен де орын алды. Саудагерлер тобын толықтырудың негізгі көздерінің бірі мал және мал шаруашылығы өнімдерінің саудасы арқасында капитал жинаған байлар – қазақ мал иелері болды. Бай элитасы ірі сауда операцияларымен белсенді айналысты, бұл олардың кейбіреулеріне танымал саудагерлер болуға мүмкіндік берді. Қазақтарды көпестер тобына жатқызу мәселесі әлі де аз зерттелген. Мұрағат құжаттарында саудагерлер туралы ақпарат этникалық емес, діни негізде жинақтап жазылған. Ресейдің капиталистік жаңғыруы мен Қазақстанның отарлық дамуы қазақтардың дәстүрлі өмір салтын өзгертті. Көшпелі өмір салтының қысқаруы, Ресей өнеркәсібінің шикізат пен өткізу нарықтарына деген қажеттілігінің артуы жергілікті халықты сауда қатынастарына белсенді қатысуға итермеледі. Шетелдіктерге еркін сауда жағдайын жасауға рұқсат беру сияқты реформалар қазақ саудагерлерінің көбеюіне ықпал етті. Осылайша, қазақ саудагерлері сауда мен кәсіпкерліктің жаңа түрлерін біртіндеп игерді, бұл

оларға өңірдің экономикалық өмірінде белсенді рөл атқаруға мүмкіндік берді. Батыс Сібір мен Қазақстанның жәрмеңкелері олардың экономикалық қызметі үшін маңызды алаңға айналды, бұл қазақтардың Ресей империясының сауда және экономикалық процестеріне интеграциялануына ықпал етті. XIX-XX ғасырдың басында Петропавл, Ақмола және Қостанай қалаларының әлеуметтік-мәдени кеңістігін қалыптастырудағы байлардың рөлін зерттеу осы өңірлердің экономикалық және мәдени дамуына байланысты негізгі аспектілерді анықтауға мүмкіндік берді. Кәсіпкерлік топтар аталған қалалардың экономикалық өсуіне ықпал етіп қана қоймай, сонымен қатар қалалық инфрақұрылымды, білім беру мекемелері мен мәдени нысандарды құруда белсенді рөл атқарды, бұл оларды зерттелетін кезеңдегі әлеуметтік-мәдени өзгерістердің маңызды факторына айналдырды.

Қазкрайком билігінің алғашқы кезеңіне қарай қазақ ауылы дәстүрлі иерархиялық құрылымын әлі де сақтап тұрған еді. Бұл құрылымда байлар малды қайта бөлу тетіктерінде ғана емес, сондай-ақ билік қатынастарын реттеуде де шешуші рөл атқарды. Шаруашылық жүйесі аралас сипатта болды: көшпелі мал шаруашылығы мен егіншілік қатар дамыды. Сонымен бірге қазақ малшылар мен орыс шаруалары арасындағы тауар алмасу күнделікті тәжірибеге айналған болатын. Дәл осы кеңістік жаңа әлеуметтік топтардың – делдалдардың, яғни көпестердің, ұсақ саудагерлердің және алыпсатарлардың пайда болуына жағдай жасады [43: 140-141].

1928 жылғы «Кіші Қазан» науқаны түбегейлі бетбұрыс кезеңіне айналды. «Жартылай феодалдық байға» қарсы бағытталған антииерархиялық тәркілеу кампаниясы және оған қоса жергілікті кадрларды ішкі репрессиялық іс-әрекеттерге жаппай тарту бұрынғы әлеуметтік механизмдерді күйрете бастады [44]. Бұдан кейін, 1930 жылғы қаңтарда Қазкрайком отырықшылықты ұжымдастырумен байланыстырып, седентаризацияға дербес қаржыландыру бөлуден бас тартты. Ал 1931 жылдың желтоқсанында арнайы нұсқау қабылданып, 1932 жылдың соңына дейін отырықшылықты аяқтау міндеттелді. Мұндай қысқа мерзім мен ауқымды көлем көшпелі экономиканың іргесін шайқап, оның табиғи даму заңдылықтарын бұзды [43: 155].

Жағдайға бейімделу мақсатында байлар түрлі тактикаларды қолданды. Олардың ішінде «өздігінен деклассациялану» (табындарын сатып жіберу, шаруашылықты ұсақ бөліктерге бөлу, мүлікті туыстарының атына жазу), кооперативтік ұйымдарға кіру немесе жаңа кеңестік институттардың төменгі буын қызметтеріне орналасу, сондай-ақ рулық-тайпалық байланыстарды кеңестік органдарда пайдалану сияқты күнделікті «саяси гибридизация» формалары көзге түседі. 1920-1930 жылдардағы деректер бұл құбылыстарды айғақтайды [45]. Белгілі бір ықпалды шаруашылықтар мен делдалдар бейресми айырбас алаңдарына кеткенімен, түпкілікті шешуші фактор мемлекеттің бүкіл дәстүрлі құрылымды колхоздар мен кооперация жүйесіне тарту арқылы «мемлекеттендіру» әрекеті болды. Бұл үдеріс жеке сауданы тыйып, бұрынғы әлеуметтік-экономикалық өзара тәуелділіктің тіректерін күйретті [43: 165].

1931-1933 жылдары зорлықпен жүргізілген ұжымдастыру, отырықшыландыру және дайындық саясаты қазақ мал шаруашылығын күйретіп, жаппай босқыншылық пен қасіретті өлім-жітімге әкелді. Дәстүрлі ауылдық «элитаның» елеулі бөлігі жер аударылды, репрессияға ұшырады немесе кооперативтік және совхоздық номенклатураға сіңіп кетті. Нәтижесінде байлар, көпестер және алыпсатарлар дербес әлеуметтік топтар ретінде өмір сүруін тоқтатты: бір жағынан – әкімшілік жолымен жойылды, екінші жағынан – кеңестік институттарға кіріктірілді.

Қорытынды. Осылайша, қазақтың көшпелі қоғамының әлеуметтік құрылымы – ең алдымен, оның шаруашылық ерекшеліктерімен айқындалатын тұрақты өзара тәуелді қатынастар жүйесі болды. Бұл қоғамдағы әлеуметтік позициялар жүйесінен және көшпелілердің ондағы орналасуынан көрініс табады. Әлеуметтік топтар арасындағы функционалдық айырмашылықтар әлеуметтік қатынастардың тұрақтылығы мен ұйымдасқан сипатын қамтамасыз етті.

Байлар – қазақ қоғамындағы дербес категория. Байлардың жеке әлеуметтік топ ретінде бөлінуі көшпелі шаруашылық құрылымындағы өзгерістермен қатар жүрді. XVIII ғасырға дейін «байлар» ұғымы көбінесе мүліктік жағдайдың сипаттамасы ретінде қолданылғаны жазба дереккөздермен дәлелденеді. Ал отарлық кезең – көшпелі өмірдің барлық салаларын өзгеріске ұшыратқан дәуір – жаңа әлеуметтік категориялардың пайда болуына алып келді. Байлар дербес мәртебеге қол жеткізу үшін бірқатар қоғамдық функцияларды атқарды.

Көшпендінің жоғары қаржылық жағдайы қоғам үшін пайдалы өзге де әрекеттермен толықтырылуы тиіс еді. Байлар бір мезгілде қазақ ауылы мен экономикасының тірегі және жаңа әлеуметтік-экономикалық шындықтарға бейімделе алған үлгі тұтар тұлғалар болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Наурызбай З. *Четыре облака.* – Алматы: Научно-образовательный фонд «Аспандау», 2022. - 412 с.

2 Потапов Л.П. *Сакральное значение слова «богатый» в Алтае-саянских тюркских языках (по этнографическим материалам) // Turcologica.* – Л.: Наука. – 1986. - С. 230-237.

3 Артыкбаев Ж.О. *Казахское общество в XIX веке: традиции и инновации.* – Караганда: Полиграфия, 1997. – 330 с.

4 Бекмаханов Е.Б. *Байское хозяйство в Казахстане и его особенности во второй половине XIX - начале XX в. // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России.* – М., 1961. – С. 338-347.

5 Колмогоров Г. *О промышленности и торговле в киргизских степях Сибирского ведомства.* – Б.М., 1850. – 38 с.

6 Гагеймейстер Ю.А. *Статистическое обозрение Сибири. Ч. 2, 3.* – СПб, 1854. – 359 с.

7 Алекторов А.Е. *Очерк народного образования в Тургайской области: летопись, 1744-1898 гг./Оренбург: Типолитография Ф.Б. Сачкова, 1900. Вып. 2.* - 1900. – С. 81-160.

8 Добросмыслов А.И. *Тургайская область. Исторический очерк // Известия Оренбургского отделения Императорского русского географического общества. Вып. №17, Т. 1.* – Тверь: Типолитография Н.М. Радионова, 1902. – 524 с.

9 Потанин Г.Н. *Заметка о хлебопашестве в киргизской степи // Г.Н. Потанин. Исследования и материалы. Ин-т истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова М-ва образования и науки РК; сост. тома и указ. транскрипция текстов, историографический очерк К.Ш. Алимгазинова; науч. ред. И.В. Ерофеева.* - Алматы: Дайк-Пресс, 2006. - С. 333.

10 Кауфман А.А. *Переселение и колонизация.* СПб.: Тип. т-ва "Общественная польза", 1905. - IX, 349. - 81 с.

11 Кауфман А.А. *Отчет по командировке в Тургайскую область для выяснения вопроса о возможности ее колонизации. Часть 1.* – 1896. – 190 с.

12 Гинс Г.К. *В киргизских аулах // Исторический вестник.* – 1913. – №10. [Electronic resource] - URL: http://az.lib.ru/g/gins_g_k/text_1913_v_kirgizskih_aulah.shtml (қаралған күні: 16.07.2024).

13 Мейер Л. *Киргизская степь Оренбургского ведомства.* – СПб. – 1865. – 289 с.

14 Гейнс А.К. *Киргиз-кайсаки // Собрание литературных трудов.* – СПб., 1987. – С. 21-179.

15 Коншин Н. *По Устькаменогорскому уезду. Путевые заметки. //Памятная книжка Семипалатинской области на 1900 г. Выпуск IV. Семипалатинск. Типография Семипалатинского областного правления, 1900 г.* - 166 с.

16 Коншин Н. *Очерки экономического быта киргиз Семипалатинской области. Очерк первый. Киргизы на казачьих землях// Памятная книжка Семипалатинской области на 1901 г. Выпуск V. Семипалатинск. Типогр.Семипал.Обл.Правления и Торгового дома «П.Плещеев и К.»*, 1901. - 183 с.

17 Седельников Т.И. *Борьба за землю в Киргизской степи: (киргизский земельный вопрос и колонизационная политика правительства) / Т.Седельников.* - СПб.: С. Дороватовский и А.Чарушиников, 1907. - 79 с.

- 18 Добросмыслов А.И. Овцеводство в Тургайской области // Оренбургский край, 1893 г., №61, 27 мая. [Electronic resource] - URL: <https://kazneb.kz/ru/bookView/view?brId=1556245&simple=true> (қаралған күні: 16.07.2024).
- 19 Валиханов Ч. Записка о судебной реформе. Алматы: ВШП "Әділет", 1999. – 98с.
- 20 Бабаджанов М-С. Сочинения. (сборник статей 1861-1871 гг.). – Алматы: САНАТ, 1996. - 44 с.
- 21 Бөкейханов А. Шығармалары (Сочинения). – Алматы: Жалын, 1994. - 334 с.
- 22 Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVI-начале XX века. Политико-экономический анализ. – Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1971. – 636 с.
- 23 Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX века. – Алма-Ата: АН КазССР, 1958. – 293 с.
- 24 Вяткин М. Социально-экономическое развитие Средней Азии. Историограф. очерк 1865-1965 гг. / Предисл. А.Сапелкина. – Фрунзе: Илим, 1974. – 263 с.
- 25 Шахматов В.Ф. К вопросу о сложении и специфике патриархально-феодальных отношений в Казахстане // Вестник АН КазССР, 1951, №7. - С.18-36.
- 26 Сулейменов Б. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX - начала XX в. (1867 - 1907 гг.). – Алма-Ата: Издательство Академии наук КазССР, 1963. – 411 с.
- 27 Масанов Н. Проблемы социально-экономической истории Казахстана на рубеже XVIII-XIX веков. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 176 с.
28. Масанов Н. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества. Алматы «Социнвест» – Москва «Горизонт», 1995. – 320 с.
- 29 Абылхожин Ж.Б., Алимбай Н.А., Турганбаева Л.Р., Орынбаева Г.У., Жумадилов А.К. Очерки по истории традиционной структуры казахов в первые советские десятилетия: социально-экономические и социокультурные аспекты. – Алматы: ЛЕМ, 2022. – 455 с.
- 30 Жакишева С.А. Элиминация байских хозяйств на рубеже 20-30-х гг. XX в.: новые подходы, методы и технологии. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 222 с.
- 31 Жакишева С.А. Дебаизация и раскулачивание в Казахстане в 20-х-30-х гг. XX в.: новые источники и подходы // Материалы международной научной конференции «Историческая информатика как historical data science» и XVIII конференции Ассоциации «История и компьютер»: к 30-летию АИК и 10-летию журнала «Историческая информатика». – М: МГУ им. М.В. Ломоносова, 11-13 ноября 2022 г. – С. 314-319.
- 32 Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. М. 1990. С. 413.
- 33 Мажитова Ж. Институт биев: подходы и интерпретации в российской и казахстанской историографии. М.2020. «КДУ». - 370 с.
- 34 Малехоньков В. Социально-экономическое развитие Кустанайского и Тургайского уездов во второй половине XIX века. – Кустанай. 1959. - 40 с.
35. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Т. 4. Семипалатинская область: Павлодарский уезд. – Воронеж, 1903 – 318 с.
36. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства, и землепользования в Семиреченской области. Собрание разработанное под руководством П.П. Румянцева. Том IV Верненский уезд. Киргизское хозяйство. Санкт-Петербург, 1913. – С. 270.
37. Литвинова Т. К вопросу о формировании национального торгового капитала в Казахстане // Ученые записки. Том XXXVIII. Серия экономическая. Выпуск II. Алма-Ата, 1957. – С. 135-146.
- 38 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Т. 5. Тургайская область: Кустанайский уезд. – СПб., 1903 – 216 с.
- 39 Крафт И. Судебная часть в Туркестанском крае и в степных областях. Памятная книжка Тургайской области 1899 года. Оренбург, 1899. – С. 478.

40. Добросмыслов А.И. Торговля в Тургайской области. Оренбург: Типолиотография П.Н.Жаринова, 1898. – 112 с.
41. История колонизации Казахстана в 20-60-х годах XIX в. / Под ред. В.З. Галиева, С.Ф.Мажитова. Алматы: Изд-во «Мектеп», 2009. – С. 249.
42. Усов Ф. Статистическое описание Сибирского казачьего войска. СПб., 1879. – С.120.
43. Pianciola N. Famine in the Steppe: The Collectivization of Agriculture and the Kazak Herdsmen, 1928-1934 // *Cahiers du Monde Russe* 45(1-2), 2004: 137-192.
44. Mirzaeva N., Pirnazarov D. From the Formation History Of Russian Settlements In Hunger Steppe And Their Socially Economic Position (The End Of XIX – Beginning XX Centuries) // *American Journal of Social Science and Education Innovations* 03, no. 03 (2021): 528-33. <http://dx.doi.org/10.37547/tajssei/volume03issue03-84>.
45. Ohayon I. The Soviet State and Lineage Societies: Doctrine, Local Interactions, and Political Hybridization in Kazakhstan and Kirghizia During the 1920s and 1930s // *Central Asian Affairs* 3, 2 (2016): 163-191.

References:

- 1 Nauryzbaj Z. Chetyre oblaka [Four Clouds]. – Алматы: Nauchno-obrazovatel'nyj fond «Aspandau», 2022. - 412 p. [in Russian].
- 2 Potapov L.P. Sakral'noe znachenie slova «bogatyj» v Altae-sajanskijh tjurkskijh jazykah (po jetnograficheskim materialam) [The Sacred Meaning of the Word "Wealthy" in the Altai-Sayan Turkic Languages (Based on Ethnographic Materials)]// *Turcologica*. – L.: Nauka. – 1986. - Pp. 230-237. [in Russian].
- 3 Artykbaev Zh.O. Kazahskoe obshhestvo v XIX veke: tradicii i innovacii [Kazakh Society in the 19th Century: Traditions and Innovations]. – Karaganda: Poligrafija, 1997. – 330 p. [in Russian].
- 4 Bekmahanov E.B. Bajskoe hozjajstvo v Kazahstane i ego osobennosti vo vtoroj polovine XIX - nachale XX v. [Bai Economy in Kazakhstan and Its Features in the Second Half of the 19th – Early 20th Century]. // *Voprosy istorii sel'skogo hozjajstva, krest'janstva i revoljucionnogo dvizhenija v Rossii*. – M., 1961. – Pp. 338-347. [in Russian].
- 5 Kolmogorov G. O promyshlennosti i torgovle v kirgizskijh stepjah Sibirskogo vedomstva [On Industry and Trade in the Kyrgyz Steppes of the Siberian Administration]. – B.M., 1850. – 38 p. [in Russian].
- 6 Gagejmejster Ju. A. Statisticheskoe obozrenie Sibiri [Statistical Review of Siberia]. Ch. 2, 3. – SPb, 1854. – 359 p. [in Russian].
- 7 Alektorov A. E. Oчерк narodnogo obrazovanija v Turgajskoj oblasti: letopis', 1744-1898 gg. [Essay on Public Education in the Turgai Region: Chronicle, 1744-1898.]. /Orenburg: Tipolitografija F. B. Sachkova, 1900. Vyp. 2. - 1900. – Pp. 81-160. [in Russian].
- 8 Dobrosmyslov A.I. Turgajskaja oblast'. Istoricheskij oчерk [Turgai Region: A Historical Essay]. // *Izvestija Orenburgskogo otdelenija Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshhestva*. Vyp. №17, T. 1. – Tver': Tipolitografija N.M. Radionova, 1902. – 524 p. [in Russian].
- 9 Potanin G. N. Zametka o hlebopashestve v kirgizskoj stepi [A Note on Agriculture in the Kyrgyz Steppe]. // G. N. Potanin. *Issledovanija i materialy. In-t istorii i jetnologii im. Ch. Ch. Valihanova M-va obrazovanija i nauki RK; sost. toma i ukaz. transkripcija tekstov, istoriograficheskij oчерk K. Sh. Alimgazinova; nauch. red. I. V. Erofeeva*. - Алматы: Dajk-Press, 2006. - Pp. 333. [in Russian].
- 10 Kaufman A. A. Pereselenie i kolonizacija [Resettlement and Colonization]. SPb.: Tip. t-va "Obshhestvennaja pol'za", 1905. - IX, 349. - 81 p. [in Russian].
- 11 Kaufman A.A. Otchet po komandirovke v Turgajskuju oblast' dlja vyjasnenija voprosa o vozmozhnosti ee kolonizacii. Chast' 1 [Report on a business trip to the Turgai region to clarify the question of the possibility of its colonisation. Part 1]. – 1896. – 190 p. [in Russian].
- 12 Gins G. K. V kirgizskijh aulah [In Kyrgyz villages]. // *Istoricheskij vestnik*. – 1913. – №10. [Electronic resource] - URL: http://az.lib.ru/g/gins_g_k/text_1913_v_kirgizskijh_aulah.shtml (circulation date 16.07.2024). [in Russian].

13 Mejer L. *Kirgizskaja step' Orenburgskogo vedomstva [Kirghiz steppe of the Orenburg department]*. – SPb. – 1865. – 289 p. [in Russian].

14 Gejns A. K. *Kirgiz-kajsaki [Kirghiz-Kaisaks]*. // *Sobranie literaturnyh trudov*. – SPb., 1987. – Pp. 21-179. [in Russian].

15 Konshin N. *Po Ust'kamenogorskomu uezdu. Putevye zametki [On Ustkamenogorsk uyezd. Travelling notes]*. // *Pamjatnaja knizhka Semipalatinskoj oblasti na 1900 g. Vypusk IV. Semipalatinsk. Tipografija Semipalatinskogo oblastnogo pravlenija, 1900 g.* - 166 s. [in Russian].

16 Konshin N. *Oчерки jekonomicheskogo byta kirgiz Semipalatinskoj oblasti. Oчерk pervyj. Kirgizy na kazach'ih zemljah [Sketches of economic life of the Kyrgyz of Semipalatinsk region. Essay one. Kirghiz on Cossack lands]*. // *Pamjatnaja knizhka Semipalatinskoj oblasti na 1901 g. Vypusk V. Semipalatinsk. Tipogr.Semip.Obl.Pravlenija i Torgovogo doma «P.Pleshheev i K.»*, 1901. - 183 s. [in Russian].

17 Sedel'nikov T.I. *Bor'ba za zemlju v Kirgizskoj stepi: (kirgizskij zemel'nyj vopros i kolonizacionnaja politika pravitel'stva) [Struggle for Land in the Kyrgyz Steppe: (the Kyrgyz Land Question and the Government's Colonisation Policy)]*. / T. Sedel'nikov. - SPb.: S. Dorovatovskij i A. Charushnikov, 1907. - 79 p. [in Russian].

18 Dobrosmyslov A.I. *Ovcevodstvo v Turgajskoj oblasti [Sheep breeding in the Turgai region]*. // *Orenburgskij kraj, 1893 g., №61, 27 maja. [Electronic resource]* - URL: <https://kazneb.kz/ru/bookView/view?brId=1556245&simple=true> (circulation date 16.07.2024). [in Russian].

19 Valihanov Ch. *Zapiska o sudebnoj reforme [Note on judicial reform]*. *Almaty: VShP "Ədilet", 1999.* – 98p. [in Russian].

20 Babadzhanov M-S. *Sochinenija. (sbornik statej 1861-1871 gg.) [Essays. (A collection of articles from 1861-1871)]*. – *Almaty: SANAT, 1996.* - 44 p. [in Russian].

21 Bøkejhanov A. *Shyžarmalary (Sochinenija) [Essays]*. – *Almaty: Zhalyñ, 1994.* - 334 p. [in Kazakh].

22 Tolybekov S.E. *Kochevoe obshhestvo kazahov v XVI-nachale XX veka. Politiko jekonomicheskij analiz [Nomadic society of Kazakhs in the XVI-early XX century. A political economy analysis]*. – *Alma-Ata: Nauka Kazahskoj SSR, 1971.* – 636 p. [in Russian].

23 Zimanov S.Z. *Obshhestvennyj stroj kazahov pervoj poloviny XIX veka [Social order of Kazakhs of the first half of the XIX century]*. – *Alma-Ata: AN KazSSR, 1958.* – 293 p. [in Russian].

24 Vjatkin M. *Social'no-jekonomicheskoe razvitie Srednej Azii. Istoriogr. oчерk 1865-1965 gg. [Socio-economic development of Central Asia. Historiographical sketch 1865-1965]*. / *Predisl. A. Sapelkina.* – *Frunze: Ilim, 1974.* – 263 p. [in Russian].

25 Shahmatov V.F. *K voprosu o složenii i specifike patriarhal'no-feodal'nyh otnoshenij v Kazahstane [To the question about the complexity and specificity of patriarchal-feudal relations in Kazakhstan]*. // *Vestnik AN KazSSR, 1951, №7.* - Pp.18-36. [in Russian].

26 Sulejmenov B. *Agrarnyj vopros v Kazahstane poslednej treti XIX - nachala XX v. (1867 - 1907 gg.) [Agrarian question in Kazakhstan of the last third of XIX - beginning of XX century (1867 - 1907)]*.]. – *Alma-Ata: Izdatel'stvo Akademii nauk KazSSR, 1963.* – 411 p. [in Russian].

27 Masanov N. *Problemy social'no-jekonomicheskoi istorii Kazahstana na rubezhe XVIII-XIX vekov [Problems of socio-economic history of Kazakhstan at the turn of XVIII-XIX centuries]*. – *Alma-Ata: Nauka, 1984.* – 176 p. [in Russian].

28 Masanov N. *Kochevaja civilizacija kazahov: osnovy zhiznedejatel'nosti nomadnogo obshhestva [Nomadic civilisation of Kazakhs: basics of nomadic society]*. *Almaty «Socinvest» – Moskva «Gorizont», 1995.* – 320 p. [in Russian].

29 Abylhozhin Zh.B., Alimbaj N.A., Turganbaeva L.R., Orynbaeva G.U., Zhumadil A.K. *Oчерki po istorii tradicionnoj struktury kazahov v pervye sovetskie desjatiletija: social'no-jekonomicheskie i sociokul'turnye aspekty [Essays on the history of the traditional structure of Kazakhs in the first Soviet decades: socio-economic and socio-cultural aspects]*. – *Almaty: LEM, 2022.* – 455 p. [in Russian].

30 Zhakishева S.A. *Jeliminacija bajskih hozjajstv na rubezhe 20-30-h gg. HH v.: novye podhody, metody i tehnologii [Elimination of Bai farms at the turn of 20-30-ies of the XX century: new*

approaches, methods and technologies]. Monografiya. – Almaty: Қазақ universiteti, 2021. – 222 p. [in Russian].

31 Zhakishcheva S.A. *Debaizaciya i raskulachivanie v Kazahstane v 20-h-30-h gg. XX v.: novye istochniki i podhody* [Debaitisation and raskulachivanie in Kazakhstan in the 20s-30s of the XX century: new sources and approaches]. // *Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Istoricheskaja informatika kak historical data science» i XVIII konferencii Associacii «Istorija i komp'yuter»: k 30-letiju AIK i 10-letiju zhurnala «Istoricheskaja informatika»*. – M: MGU im. M.V. Lomonosova, 11-13 nojabrja 2022 g. – Pp.314-319. [in Russian].

32 Djurkgejm Je. *O razdelenii obshhestvennogo truda. Metod sociologii* [On the division of social labour. Method of Sociology]. M. 1990. S. 413. [in Russian].

33 Mazhitova Zh. *Institut biev: podhody i interpretacii v rossijskoj i kazahstanskoj istoriografii* [Institute of biys: approaches and interpretations in Russian and Kazakh historiography]. M.2020. «KDU». - 370 p. [in Russian].

34 Malehon'kov V. *Social'no-jekonomicheskoe razvitie Kustanajskogo i Turgajskogo uezdov vo vtoroj polovine XIX veka* [Socio-economic development of Kustanay and Turgay uyezd in the second half of the XIX century]. – Kustanaj. 1959. - 40 p. [in Russian].

35. *Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspedicij po issledovaniyu stepnyh oblastej* [Materials on Kyrgyz land use collected and developed by the expedition for the study of steppe regions]. T. 4. *Semipalatinskaya oblast': Pavlodarskij uezd.* – Voronezh, 1903 – 318 s. [in Russian].

36. *Materialy po obsledovaniyu tuzemnogo i russkogo starozhil'cheskogo hozyajstva, i zemlepol'zovaniya v Semirechenskoj oblasti* [Materials on the survey of native and Russian old-timers, and land use in the Semirechensk region]. *Sobranie razrabotannoe pod rukovodstvom P.P. Rumyanceva. Tom IV Vernenskij uezd. Kirgizskoe hozyajstvo. Sankt-Peterburg, 1913. S. 270.* [in Russian].

37. Litvinova T. *K voprosu o formirovanii nacional'nogo trgovogo kapitala v Kazahstane* [On the formation of national trading capital in Kazakhstan] // *Uchenye zapiski. Tom XXXVIII. Seriya ekonomicheskaya. Vypusk II. Alma-Ata, 1957. – S. 135-146.* [in Russian].

38 *Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspedicij po issledovaniyu stepnyh oblastej* [Materials on Kyrgyz land use collected and developed by the expedition for the study of steppe regions]. T. 5. *Turgajskaya oblast': Kustanajskij uezd.* – SPb., 1903 – 216 s.) [in Russian].

39 Kraft I. *Sudebnaya chast' v Turkestantskom krae i v stepnyh oblastyah. Pamyatnaya knizhka Turgajskoj oblasti 1899 goda* [The judicial part in the Turkestan region and in the steppe regions. Commemorative book of the Turgai region in 1899]. Orenburg, 1899. S. 478. [in Russian].

40. Dobrosmyslov A.I. *Torgovlya v Turgajskoj oblasti* [Trade in the Turgai region]. Orenburg: Tipolitografiya P.N. ZHarinova, 1898. – 112 s. [in Russian].

41 *Istoriya kolonizacii Kazahstana v 20-60-h godah XIX v.* [The history of colonization of Kazakhstan in the 20-60s of the XIX century] / Pod red. V.Z. Galieva, S.F. Mazhitova. Almaty: Izd-vo «Mektep», 2009. S. 249. [in Russian].

42 Usov F. *Statisticheskoe opisanie Sibirskogo kazach'ego vojska* [Statistical description of the Siberian Cossack army]. SPb., 1879. – s.120. [in Russian].

43 Pianciola N. *Famine in the Steppe: The Collectivization of Agriculture and the Kazak Herdsmen, 1928-1934* // *Cahiers du Monde Russe* 45(1-2), 2004: 137-192.

44 Mirzaeva N., Pirnazarov D. *From the Formation History Of Russian Settlements In Hunger Steppe And Their Socially Economic Position (The End Of XIX – Beginning XX Centuries)* // *American Journal of Social Science and Education Innovations* 03, no. 03 (2021): 528-33. <http://dx.doi.org/10.37547/tajssei/volume03issue03-84>.

45 Ohayon I. *The Soviet State and Lineage Societies: Doctrine, Local Interactions, and Political Hybridization in Kazakhstan and Kirghizia During the 1920s and 1930s* // *Central Asian Affairs* 3, 2 (2016): 163-191.